

Az ókori közel-keleti orvosi szövegek kutatásának helyzetképe

Ancient Near Eastern Medical Texts - Review

Prof.Dr. Fröhlich Ida, Dr. Bácskay András PhD
frohlich@btk.ppke.hu, bacs kaya@freestart.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

The aim of this presentation is to introduce the recent researches in the Medicine of the cultures of Ancient Near East (Ancient Mesopotamia, Ancient Egypt and Ancient Israel). The examination of each culture has a dual aim: in the first half we present a brief overview of different directions and topics of the research, in the second we summarize the sources of healing activity. The article has three main parts: the first contains the biblical text tradition, the second contains the ancient Mesopotamian text tradition and the third contains the Ancient Egyptian text tradition. In the course of the presentation of one text tradition we collected the main sources types of the healing procedures and introduced the research directions and the main results.

We believe that, the terminology and the procedures of Ancient Near East medicine, more precisely their underlying conceptual and cultural frameworks, cannot be equalized with the theoretical system and the procedures of modern medicine or that prevailing in public thinking, and it makes no sense to examine the concepts and treatments used by Mesopotamian, Egyptian and ancient Hebrew medicine isolated from incantations, omens and other ritual texts. The process of healing in Ancient Near East was based on theological, ritual and magical expertise, where all of these were indispensable. Thus it can be stated that Mesopotamians or Egyptians did not make a sharp division between healing or apotropaic rites (that is medicine and magic), just like the way religious and magic rites were not distinguished. Due to this complexity of concepts, mirrored by the text traditions, and as the text types also show a wide variety, the analysis can only be carried out with regard to the complexity of the matter.

Keywords: Biblical, hebrew, assyrian, babylonian, mesopotamian, egyptian, medicine, healing, disease, magical, apotropaic.

Kulcsszavak: bibliai, zsidó, asszír, babiloni, mezopotámiai, egyiptomi, orvoslás, gyógyítás, betegség, mágikus, apotropaikus,

---

Bevezetés

A tanulmány célja, hogy összefoglalja az ókori közel-keleti orvosi-mágikus szövegek kutatásának mai helyzetét, bemutassa a kutatások főbb irányait és összefoglalja a kutatás egyes területein elért legfontosabb eredményeit. A kutatás helyzetképének felvázolásával azt volt a célunk, hogy meghúzzuk a jelen cikkkel induló rovat szellemi horizontját, illetve bemutassuk a rovat tárgykörébe eső főbb kutatási irányokat.

A tanulmány három fő részre tagolódik, az első rész a biblikus szöveghagyományra, a második rész az ókori mezopotámiai szöveghagyományra, a harmadik pedig az ókori egyiptomi szöveghagyományra fókuszáló orvosi-mágikus kutatásokat mutatja be. Az egyes részek kapcsán arra törekedtünk, hogy egyrészt összefoglaljuk a rendelkezésre álló főbb forráscsoportokat, másrészt bemutassuk az erre épülő kutatási irányokat és ezek legfontosabb eredményeit.

I. Orvoslás a Biblia világában

A Biblia mindkét része, az Ó- és Újszövetség, a háttérükben álló ún. apokrif irodalom (vagyis a bibliai kánonba föl nem vett könyvek), valamint a Talmud és a kora-középkori zsidó irodalom igen sok értékes anyagot tartalmaz: az életjelenségeket, betegségeket, orvosi problémákat, az emberi testről, életről és halálról alkotott elképzeléseket illető anyagokat. (Rosner 1977; Preuss – Rosner 1994; Rosner 2000) Egyes iratcsoportok és a mögöttük álló közösségek, ókori szerzők különösen is, kapcsolatba hozhatók a gyógyítás területével. A qumráni barlangokban talált iratok közül több is tartalmaz gyógyítás-történeteket, más szövegeket pedig feltételezhetően mágikus gyógyításra használtak. A qumráni közösség eszmevilágával sok hasonlóságot mutató, azokkal kortárs egyiptomi *therapeuták* közösségének elnevezése is az orvoslással kapcsolatos (a szó jelentése: „gyógyító”). Az újszövetségi szinoptikus evangéliumok, különösen pedig Lukács (aki, a hagyomány szerint maga is orvos volt) különös jelentőséget tulajdonít Jézus gyógyítás-történeteinek. (Weissenrieder 2003). Josephus Flavius, a görögül író zsidó történetíró, és a rabbinikus irodalom élénk érdeklődést tanúsítanak az orvoslás kérdéseinek. (Kottek 1994) Egy Kr.u. 1.sz-i pogány szerző, Cornelius Celsus bizonyos receptek szerzőjeként zsidó szerzőre utal, és művében zsidó orvosokat emleget. Különösen feltűnő a rabbik talmudi hagyományban megőrződött érdeklődése az orvoslás, és különösen annak bizonyos témái (nőgyógyászat, embriológia) iránt. Sajnos, a valószínűleg gazdag orvosi folklórban szereplő kérdések részletes kifejtése sehol sem olvasható. Nem maradtak fenn orvosi szövegek, esetleírások, vagy éppen receptek. Az írások alapanyaga bőr, ritkábban papirusz volt, és rövid feljegyzéseket cserépre volt szokás írni. A bőrre, papiruszra írt anyagok jórészt elvesztek, a fennmaradt cserép-levelek nem tartalmazznak orvosi szövegeket. Ezek a források elvesztek, és szinte csak azok maradtak fenn, amelyeket összegyűjtöttek. A gyűjteményekbe azonban orvosi vonatkozások csak esetlegesen kerültek be. Az első héberül írt orvosi kézikönyv a Kr.u. 6.sz-ból származik, szerzője Aszaf ha-Rofe („Aszaf, az orvos”), és a szerző nézetei a görög orvoslás, Hippokratész, Dioszkoridész, és Galénosz rendszerén alapulnak, művében Hippokratésztől részleteket is fordít. (Venetianer 1916; Venetianer 1915-17; Munter 1972; Newmyer: 1993)

Egy kultúra gyógyításról és orvoslásról való elképzeléseit a kultúrát alkotó népcsoportnak az emberről alkotott képe, azaz antropológiai nézetei határozzák meg. (De Vaux 1997; Clements

1989) Ennek felvázolása a XX. században kezdődött, H.W. Wolff monográfiájával, amely a testről alkotott ószövetségi képet mutatja be. (Wolff 1973 és 2001) Silvia Schroer, Thomas Staubli, és Linda M. Maloney könyvének tárgya a test szimbolizmusa az Ószövetségben. (Schroer – Staubli – Maloney 2001 és 2005) Az ószövetségi emberkép tekintetében inkább a teológiai megközelítés dominál, ahol a kutatók a test- és lélek-felfogás, a teológiai antropológia, (Hill 1984; Cooper 2000; Moreland – Scott 2000; Corcoran: 2001) vagy éppen a bioetika kérdéseit vizsgálják. (Verhey 2003) A bibliai világképben alapvető fontossággal bír magának az életnek, élet és halál kérdésének felfogása. (Knibb 1989) Az emberi élet sikere, és egyáltalán, az ember megmaradása az ószövetségi (és a szigorúan erre épülő qumráni) felfogás szerint a mózesi Törvényben kinyilatkoztatott isteni parancsok betartásától függ. Az alapvetően etikai szemlélet szerint a betegség okainál, nyíltan, avagy a háttérben, mindig ott van valamilyen bűn. (Toorn 1985) A vétségek, a szabályok megsértésének egy speciális területe a bibliai szemléletben a rituális tisztaság előírásainak be nem tartása. A rituális tisztaság fenntartása ebben a szemléletben ugyanis mintegy a test egyensúlyának biztosítója. A betegség gyakran jelenik meg tisztátalansággként (ún. lepra)¹. A gyógyulás (gyógyítás) ezekben az esetekben egyben helyreállítási folyamat². Az ószövetségi előírások értelmében a pap felügyeli a gyógyulást és a beteg tisztaságának helyreállítását. Nincs ismert gyógyító személyzet (a papok feladata csak a felügyelet).

Gyógyítás-történetek karizmatikus személyekkel, prófétákkal ismeretesek: Illés (Elija) próféta és tanítványa, Elizeus (Elisa) gyógyítás-csodái; közülük a gyógyítás hagyományáról a szíriai Naámán leprájának meggyógyítása ad képet, akinek bőrbetegségét Elizeus próféta a Jordán vizével és kézzel szünteti meg (2Kir 5:1-19). Az ószövetségi Zsoltárok könyvének számos könyörgése esengő beteg szájából hangzik el, aki gyógyulását esetleges bűnének megbocsátásában keresi, az isteni kegyelem bizonyítékaként. Ezek a könyörgések a példái a 'gyógyulás, mint bűn megbocsátása' szemléletnek. (Zenger 1994; Janowski 2003; Hartenstein és munkatársai 2007; Brown: 1995)

Az orvosokkal (és az orvoslás más formáival) szemben ugyanakkor feltűnik a szkepticizmus is egyes bibliai helyeken: Asza királynak felróják, hogy az orvosoktól kért segítséget, és nem istentől (2Kron 116:12). Az egyik bölcsesség-könyv, Ben Szíra (Jézus, Sirák fia) könyve ugyancsak szkeptikusan nyilatkozik az orvosi segítségről, szembeállítva azt a bűnök megbocsátásával (Ben Szíra 38:1-15). A gyógyulás valódi előidézőjének az isteni segítséget tartották (Iza 38:21-22, v.ö. 2Kir 20:1-11) A gyógyítás a bibliai szemléletben ugyanis alapvetően az ún. mágikus gyógyítás körébe tartozik (a 'mágikus' terminust önmagában semlegesként használva, a mágikus – külső, transzcendens – erő segítségével végrehajtott cselekvésre). Ilyen a már említett prófétai gyógyítás, erre ad példát Tóbit könyvének egyik gyógyítás-története (Tób 3:16-17, 11:7-8), továbbá a qumráni 'Nabunáj imája' címet viselő szöveg (4Q242), és saját isteni erejével gyógyít Jézus az evangéliumi gyógyítás-történetekben. Ugyanakkor a 'mágikus gyógyítók' mellett lehettek olyan szakemberek, akik elsősorban gyógyszerekkel – gyógyfüvekkel, más anyagokkal – gyógyítottak. A gyógyítás két fajtája, a 'fizikai'-nak vagy 'kézműves orvoslás'-nak nevezett módszer, valamint a 'mágikus gyógyítás' rendszere sohasem vált teljesen külön, mindkét módszert alkalmazhatta mindkét

¹ Nem azonos a ma e néven ismert betegséggel. Az ószövetségi leírások a bőrfelzínen tartó elváltozással járó különböző betegségeket sorolnak ide.

² Utóbbiakra példák Jézus gyógyításainak evangéliumi történetei.

fajta gyógyító – a különbség inkább a gyógyító anyagok felhasználásának mértékében lehetett. (Oppenheim 1985)

A betegség okának tehát alapvetően rendszerint valamilyen bűnt tartottak; a betegség közvetlen okának, közvetítőjének pedig gyakran valamilyen természetfölötti, rendszerint démoni lényt. A betegség, járvány csapásainak terjesztői lehetnek természetfölötti lények, mint Isten angyala, Dávid népszámlálása miatt küldött pestis büntetésének végrehajtója, aki kardjával pusztítja a népet (2Sám 24:10-17). Gyakrabban olvasunk azonban démoni lényekről, mint pl. a 91. zsoltárban, ahol a 'pestis', a járvány betegségének nevei egyben démoni lényeket jelölnek, és párhuzamként állnak a zsoltár nyíl-szimbolikájával, az emberekre törő betegség jelképeivel.

Az ószövetségi és a későbbi zsidó hagyomány orvoslás-hagyományának vizsgálatakor ezért figyelembe kell venni ezt az alapvető elképzelést a démonok közvetítette betegségekről, ahol a gyógyítás módja is a betegség okozója természetének felel meg. Bizonyos, hogy az emberek, így a gyógyítás specialistái is használtak gyógyhatású anyagokat, amelyek hatásait tapasztalatból ismerték. (Taylor 2009) Mindazonáltal a gyógyítás távolról sem volt azonos pusztán az ilyen anyagok használatával. Tóbit könyvében Tóbiás, a Sára házasságait megakadályozó démont imával és materia medica (elfüstöltetett halmáj) segítségével űzi el, apja szemét a hal epéjével gyógyítja. (von Soden 1966: 81-82; Gamer-Wallert 1970: 12-13, 64) A betegségeket okozó, ártó démonok távoltartására megfelelő eszközök voltak az amulettek; ilyen, betegségeket említő, héber vagy arámi nyelvű amulettek az ókortól kezdve ismertek. (Naveh - Shaked 1985; Naveh – Shaked 1993) Sőt, számos ismeretlen eredetű amuletten olvasható a bibliai istennév valamilyen formája, vagy szerepelnek bennük zsidó eredetű motívumok. (Németh 2010) Az ókori zsidóság körében azonban ismertek lehettek, feltehetőleg a hellénisztikus kortól kezdve, a görög orvostudomány nézetei és eredményei is; a késő-ókori Aszaf orvos könyve pedig már azok elterjesztésének szándékáról tanúskodik. Az ismert adatok alapján azonban Aszaf korában még virágzott a mágikus gyógyítás gyakorlata is, és a gyógyítás szemlélete és rendszere csak igen lassan, különféle tényezők hatására változott.

II. Az ókori mezopotámiai orvosi-mágikus szövegek

1. A mezopotámiai orvosi szövegek kutatása

Az ókori gyógyászat történetével foglalkozó szakkönyvekben ma már külön fejezetet alkotnak az ókori keleti kultúrák orvosi gyakorlatai, a mértékadó szakmunkák külön fejezetet szentelnek mind az egyiptomi, mind a mezopotámiai, mind pedig a zsidó-arámi gyógyászatnak, illetve megállapítható, hogy az orvoslás kutatása mára mind az egyiptológiában, mind pedig az assziriológiában bizonyos mértékig részletes területté vált. Az ókori közel-keleti gyógyászatot vizsgáló kutatók, sok esetben egy-egy orvos segítségét igénybe véve, közösen igyekeznek feltárni az ókori ember betegségeit, gyógyszereit és kezelési eljárásait. Bár az orvoslás történetével általánosságban foglalkozó munkák azonos módon mutatják be a két kultúra orvosi gyakorlatát, az egyiptológusok és az assziriológusok kutatásai azonban más-más irányba mutatnak. Ennek alapvető oka a két terület eltérő mennyiségű és különböző minőségű forrásaiban keresendő. Az orvoslás történetét tárgyaló, összefoglaló jellegű munkákban, az utóbbi években szemléletváltás érzékelhető abban a tekintetben, hogy felismerték az ókori keleti kultúrák gyógyítással foglalkozó

szöveghagyományainak összetettségét és - a korábbiaktól eltérően – meghatározónak vélik a mágia szerepét. (Porter 2000) Az ókori közel keleti kultúrák orvosi gyakorlatának megismerésében a kutatás már nem a mai gyógyászati eljárások és gyógyhatású szerek ókori előzményeinek azonosítására, hanem sokkal inkább az egyes közel-keleti kultúrák saját kulturális és szöveghagyományán belüli értelmezésére koncentrál. (Bácskay 2003; Bácskay 2007)

Közismert, hogy a klasszikus ókor idején az egyiptomiakat övezte a legnagyobb megbecsülés az orvoslás terén. Herodotos dicséri az egyiptomiakat a mumifikálásban való jártasságukért, valamint azért is méltatja az egyiptomi orvoslás szakszerűségét, hogy nekik minden betegségre külön specialistájuk van. (Herodotos II. 84) Ugyanő viszont a mezopotámiai orvosi gyakorlatra vonatkozólag arról tudósít, hogy a babiloniaknak nincsenek orvosai, így a betegeiket a piacra viszik, és a járókelőket kérdezik a hatásos gyógymód felől. (Herodotos (I. 197) Az orvoslás történetével foglalkozó munkákban az egyiptomi orvoslás mellett, a másik leginkább elismert ókori orvosi gyakorlat a görög orvosi hagyományt övezte. (Kollesch – Nickel 1981; Goltzt 1974) A klasszikus ókoriak véleményét – a mezopotámiai forrásanyag megismeréséig – a modern tudomány is osztotta. Szerepe volt ebben annak, hogy mind az egyiptomi, mind a görög forrásanyag korábban vált ismertté, és további hátrányt jelentett, hogy a mezopotámiai orvosi szövegek sokáig nem jelentek meg külön forráscsoportként az ókori Mezopotámiát tárgyaló munkákban. Hátráltatta és a mai napig hátráltatja a mezopotámiai orvoslás köztudatba kerülését az a tény is, hogy a szövegek döntő részét csak ékírásos formában adták ki, így az ékírásban járatlan történészek számára elérhetetlen. A mezopotámiai orvosi szövegek tudományos megismerése után azonban ezen forráscsoport is bekerült az őt megillető helyre az orvoslás történetében. (Sigerist 1951; Oppenheim 1962; Kinnier-Wilson 1967)

A kutatás az orvosi szövegek napvilágra kerülése óta megosztott a szövegek megítélésében. A kutatók egy része úgy véli, hogy az ún. gyógyászati szövegek racionális, vagy empirikus tapasztalatokra épülő gyógyászaton alapulnak, míg másik részük szerint ezeknek a szövegeknek a tartalma nem értelmezhető a mai modern orvosi gyakorlat szempontjai szerint. Az előbb említett irányzathoz tartozókat sokszor orvos-asszíriológusoknak nevezik, mivel a szövegekben talált szimptómák és az alkalmazott gyógyhatású anyagok alapján azonosítják az egyes betegségeket és a gyógyhatású anyagokat. Ez az irányzat a múlt század elején indult, amikor 1913-ban, egy egyébként neves asszíriológus M. Jastrow a philadelphiai orvosok egyik konferenciáján ismertetett és elemzett egy mezopotámiai gyógyászati szöveget. (Jastrow 1913) Az utóbbi évtizedek jeles orvos-asszíriológiai képviselője még P. Adamson, (Adamson 1990; Adamson 1993) illetve a német M. Haussperger. (Haussperger 1996) A témát kutató szakemberek nagy többsége azonban úgy véli, hogy az ókori mezopotámiai betegségről, illetve gyógyításról alkotott felfogása, valamint a mezopotámiai orvosi szövegek nem értelmezhetők a betegségekről és az orvosi eljárásokról alkotott modern elképzelések szemszögéből. Pontosabban: meg lehet kísérlni, de az ilyen vizsgálat kevés valódi eredményt tud produkálni. Arról a kérdéstről azonban, hogy milyen mértékben határozta meg az empirikus tapasztalat a mezopotámiai gyógyászatot, megoszlik a tudósok véleménye.

Az 1990-es évektől az orvosi szövegek kutatása az asszíriológia egyik kiemelt kutatási területévé vált, ennek során a hangsúly az egyes betegségekhez kapcsolódó ékírásos szöveghagyomány feldolgozására és értelmezésére helyeződött, illetve megkezdődött az ékírásos orvosi szövegeket tartalmazó kiadás újabb szövegeinek publikálása. Ezideig az

epilepszia, (Stol 1993) a szemmel kapcsolatos panaszok, (Fincke 2000) az emésztőszervi panaszok, (Geller 2005) a halotti szellem (*qāt eṣemmi*) által okozott betegségek, (Scurlock 2006) valamint a lázbetegségek (Bácskay 2008) feldolgozása történt meg. A kutatások eddigi tapasztalatai alapján megállapítható, hogy a forrásokban leírt gyógyhatású anyagokkal történő gyógyítás (az ún. orvosi kezelés) során alkalmazott eljárások, a gyógyhatású anyagok összetétele vagy a gyógyszerek elkészítése és alkalmazási módja nem a hatóanyagok, illetve kezelési módok gyakorlati tapasztalati elvére épült, ezeket elsősorban mágikus összefüggések határozták meg (a felhasznált anyagok kapcsán pl. a hasonló hangzás vagy a jel olvasata). A gyógyító rítus elsősorban a tisztátalan erők hatása alá került testrészek megtisztítására irányult, a gyógyszerek gyógyító hatását pedig, elsősorban a megfelelő mágikus eljárások (például a megfelelő varázsigé elmondása a gyógyszer készítése vagy alkalmazása során) biztosították.

2. A források

Az orvosi szövegeket tartalmazó agyagtáblák térben és időben meglehetősen szórtaak. Jelentősebb számban a nagyobb asszír királyi könyvtárak (Aššur, Kalhu, Ninive) táblái közt találhatóak, kisebb mennyiségben pedig magánarchívumok táblái közt is előfordulnak, sőt egy-egy szakember privát archívumára is bukkanhatunk. Az egyes esetekben eltérőek voltak a szöveganyag kiválasztásának szempontjai: az asszír királyi könyvtárak esetében az egész országra kiterjedő begyűjtő és másoló tevékenységről volt szó, és a könyvtár állományába kerülés feltétele valószínűleg a kulturális tradíció, a hagyomány áramlatához való tartozás volt, a magángyűjtemények esetében már inkább a táblák valamilyen aktív használata lehetett a szempont, a szakember gyűjteményébe pedig minden valószínűség szerint a valóban használt táblák kerültek. A szövegek időbeli kiterjedését tekintve a legkorábbi, sumer nyelvű szövegek a Kr. e. III. évezred végéről, a legkésőbbiek pedig a hellenisztikus korból származnak. A táblák időbeni eloszlása azonban nem egyenletes. Míg csupán néhány táblát ismerünk a Kr. e. III. évezredből, illetve a Kr. e. II. évezred első feléből, és csak valamivel többet a Kr. e. II. évezred második feléből, addig a táblák döntő többsége a Kr. e. I. évezredre, az ún. újasszír (Kr. e. X–VII. század), újbabilóni (Kr. e. VII–VI. század) és késő babilóni (Kr. e. VI–IV. század) időszakokra tehető.³ Néhány orvosi szöveg a Babilóniai Talmud szöveghagyományába is bekerült. (Geller 1991; Geller 2000; Veltri 1997) A szövegek kronológiai megoszlása tükröződik a szövegek nyelvén: míg a korai szövegek sumer nyelvűek, az óbabilóni kortól kezdve akkád nyelvűvé válnak. Az alábbiakban az orvosi szöveghagyomány főbb szövegtípusait mutatjuk be.

2.1 A lexikális listák

Az orvosi szövegek közt általában kétféle listát különíthetünk el: ”*šammu šakinšu*”, illetve ”*abnu šakinšu*” azaz olyan felsorolásokat, amelyek különböző gyógyító hatású növényeket

³Orvosi szövegek Aššurból: E. EBELING: KAR (1919), LKA (1953); F. KÖCHER: BAM I-III (1963–1980), Orvosi szövegek Ninivéből: E. EBELING KMI (1922–1923); R. Ch. THOMPSON: AMT (1923); F. KÖCHER IV.-V. (1963–1980), orvosi szövegek Sultantépéből: GURNEY–FINKELSTEIN: STT I. Nr. 57, 58, 89–111 (1957); GURNEY–HULIN: STT II. Nr. 240, 261, 262, 264, 279–299, 328 (1964), Orvosi szövegek Urukából: FALKENSTEIN: LKU (1931); HUNGER: SpTU I. Nr. 27–67 (1976); WEIHER: SpTU IV. Nr. 152–155 (1993).

illetve különféle ásványokat írnak elő az egyes betegségek kezelésére. Formailag nézve a lista lehet egyszerűen csak az egyes növények vagy ásványok felsorolása, illetve az egyes tételek kiegészülhetnek az érintett növény vagy ásvány orvosi alkalmazhatóságát tárgyaló résszel. W. Horowitz szóhasználatával beszélhetünk egy egyszerű és egy kibővített típusról. (Horowitz 1992: 1121-22) Az egyes növények és ásványok orvosi alkalmazhatóságát tartalmazó listatípust F. Köcher a mezopotámiai orvoslás vademecum-jának nevezte.⁴ Megjegyzendő, hogy ez a listatípus gyógyhatású anyagai közt nem kizárólag növényeket illetve köveket, ásványokat sorolt fel, hanem egyrészt mind növényeket, mind köveket, ásványokat tartalmazott. Másrészt a növények különböző részeit és nedveit is felsorolta. Ugyancsak a lexikális szövegek közé soroljuk azt a későkori Uruk-ból származó listát, amely az egyes testrészekhez köthető betegségeket sorolja fel.⁵ A gyógyhatású növények és kövek listája mellett a mezopotámiai lexikális tradíció betegségeit is tartalmazott.⁶ Ugyancsak a lexikális szöveghagyományhoz sorolható az ún. mágikus kövek listája, amely bajelhárító amulettek mágikus köveit listázza,⁷ valamint a profülaktikus eszközöket tartalmazó felsorolások, amelyek egyrészt fákat, füveket és számos egyéb növényt, másrészt köveket, ásványokat és egyéb természetes és mesterséges anyagok neveit tartalmazzák.⁸ Bár a kutatás a listákban szereplő gyógyhatású növények és ásványok nem mindegyikét tudja azonosítani, de a már meghatározott anyagok nagy többsége hozzátartozott a mezopotámiai flórához és faunához.

2.2 A therapeuta vagy kezelési szövegek (ún. receptek)

Az egyes betegségek kezelését tartalmazó gyógyászati szövegeket, azaz a recepteket szokás a leginkább kapcsolatba hozni a gyógyászat tapasztalatokon alapuló gyakorlatával, azaz a mai értelemben vett gyógyászati kezeléssel. Az egyes táblákat paragrafusokra osztották, minden paragrafusban egy-egy kezelést olvashatunk. A paragrafus bevezető szakaszában található a szimptomák felsorolása és a betegség meghatározása. A középső szakaszban a gyógyhatású anyagokból elkészített gyógykészítmény összeállítása és annak alkalmazása áll. Ezt követi a befejező szakaszban a beteg sorsát meghatározó rész (a beteg meghal vagy felépül). A gyógyászati szövegeket általában három féle csoportra szokás osztani: mágikusak, gyógyszerészetiek (ezek az ún. receptek), vagy vegyesek. A szétválasztás annak alapján történik, hogy az egyes gyógyászati szövegek tartalmazznak-e ráolvasást, mágikus cselekvést (mágikus), vagy csupán gyógyhatású anyagok segítségével gyógyítanak (receptek), vagy mindkettő megtalálható a szövegben (vegyes). Ez a szétválasztás azonban nem jelent három különálló kategóriát, és nem jelenti azt, hogy - pl. a receptek esetén - kizárólag gyógyhatású anyagok segítségével vették volna igénybe a gyógyításhoz. Ugyanez igaz a mágikusoként számon tartott receptekre is, hiszen a mágikus kezelés során gyakran a receptekben alkalmazott anyagokkal is találkozunk. Nehéz lenne azt mondani, hogy bizonyos növényeket kizárólag a természetükben rejlő gyógyító hatásuk miatt „írtak fel”, másokat pedig csupán a mágikus erejük miatt alkalmaztak. Úgy tűnik a gyógyszer elkészítését az alkalmazás módja határozta meg, az alkalmazás módja pedig a kezeléssel

⁴BAM 1, 379, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429

⁵SPTU I. Nr. 43

⁶MSL 9 75–102

⁷BAM 250, 342–377, 386, 419, 420

⁸SPTU I Nr. 56; F. Köcher AfO 20, 156

elérni kívánt testrésztől függött. Így például, amennyiben a betegség a szemhez kapcsolódott, akkor szemcseppet vagy borogatást alkalmaztak.

2.3 A diagnosztikai ómenek

Az ún. diagnosztikai ómen sorozatok fókuszában a testen észlelhető elváltozások álltak. Az egyes elváltozásokat ominózus jelként értékelték, ezért az egyes szakaszok az egyéb ómen sorozatok mintájára apodosisra és protazisra oszlottak. A táblát ebben az esetben is paragrafusokra osztották, az egyes paragrafusok tartalmazták az egyes ómeneket. A bevezető szakaszban a szimptómák felsorolása, a középső szakaszban a betegség meghatározása, és a befejező szakaszban a beteg további sorsa áll. A legteljesebb sorozat az első tábla kezdő sora után a „Ha a ráolvasó pap a beteg házához megy” címet kapta. (Heessel 2000) Az egyes szakaszok a betegségekhez, azaz az egyes testrészekre észlelhető elváltozásokhoz különböző istenségeket rendelnek, majd közlik a jelekből kiolvasható prognózist: a beteg meghal vagy felépül. A sorozat 40 táblából áll, de ezek némelyikére csupán közvetett bizonyítékkal rendelkezünk. A szöveg formailag két részre osztható: az első két tábla a beteg háza felé vezető úton tapasztalt, illetve a beteg környezetében észlelt jelenségeket tartalmazza, és csak a harmadik táblától foglalkozik a beteg testén észlelhető jelenségekkel.

2.4.A kommentárok

A kommentárok a mezopotámiai tudományosság sajátos termékei. Szerepük abban állt, hogy segítsék a szövegek megértését azáltal, hogy magyarázatokat adnak az egyes sorokban előforduló szavakhoz, kifejezésekhez, ezért szerepük az oktatásban vált fontossá. Az orvosi szövegek esetében a középasszír (Kinnier-Wilson 1956) az újasszír⁹ és a későkorból¹⁰ ismerünk kommentárokat. Kommentárokat mind a mágikus, mind pedig a gyógyszerészetinek tartott gyógyászati szövegekre vonatkozóan ismerünk

III. Az ókori egyiptomi orvosi-mágikus szövegek

1. Az egyiptomi orvosi szövegek kutatása

A kutatásban az egyiptomi orvoslás, illetve az egyiptomi orvosi szövegek megközelítésének két különböző módja alakult ki: az egyik az ún. empirikus-rationális, a másik az ún. mágikus-vallásos megközelítés. A közvélekedés az előbbi irányzatot a modern gyógyászat előfutárának tekinti, az utóbbit pedig értelmetlen hókuszpókusznak tartja. (Weeks 1995) Az egyiptomi orvoslással foglalkozó szakkönyvek forrásanyagát szinte kizárólag az orvosi tartalmú papiruszok adják, és csak elvétve szentelnek figyelmet a mágikus szövegeknek. Az orvosi tartalmú források, az ún. receptek rendkívül szórtak és túl csekély számúak ahhoz, hogy az egyes szövegek változásait diakronikusan vizsgálni lehessen, azaz a szövegtipológián túllépő sorozatokat nem tudunk elkülöníteni, illetve az egyes szövegek változásait sem tudjuk

⁹ VAT 13846 (G. MEIER: AfO 12 (1961) 237–246); BAM 329; CT 41 plate 43; CT 41, plate 43., CT 51 Nr. 136; DT 87, DT 113, DT 260, K 6151

¹⁰Uruk: SpTU I Nr 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 38, 39, 41, 42 (diagnosztikai ómenekhez), 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55 (receptekhez); GCCI II 406; Sultantepe: STT II 403; Sippar: BAM 401; Ur: Leichthy: AfO 24 (1973) 78-86; Nippur: BRM 4 Nr. 32; AO 17661

nyomon követni. Ebből adódóan az egyiptomi orvoslás kutatásának legfontosabb iránya a receptekben leírtak megfeleltetése a mai orvosi tapasztalattal, azaz konkrét betegségek és kezelési eljárások azonosítása. A recepteken túl ebbe az irányba hat a múmiák fizikai antropológiai vizsgálata is.

Jól tükrözi a fentieket a fáraó-kori egyiptomi orvosi szövegeket feldolgozó, és a mai napig is meghatározó jelentőségű szövegkiadást jegyző Grapow véleménye, aki az egyiptomi orvoslás kutatása fő csapásirányának azt a kutatási gyakorlatot tartotta, amelyik a szöveg-hagyományozódásban tapasztalt hézagok okán az eredeti kontextusból kiszakítva véli feldolgozhatónak és összehasonlíthatónak az orvoslással kapcsolatos szövegeket. Ezek a tudományos erőfeszítések csupán az orvosi szövegekre koncentrálnak, és a modern orvoslás betegségekről alkotott rendszerében igyekeznek elhelyezni a forrásokban említett panaszokat, testi bajokat és betegségeket. A másik – az általa másodlagosnak tekintett – kutatási irányzat a betegségek és az orvosi tevékenység mibenlétét úgy igyekszik feltárni, hogy nem csak az orvosi szövegeket vizsgálja, hanem minden olyan szöveget, amelyek a gyógyításról szólnak, vagy ehhez a tevékenységhez köthető, így a ráolvasásokat és az ún. mágikus gyógymódokat is. Míg az előbbi kutatási irányzat időbeli horizontja csupán az újbirodalmi és későkori nagy receptgyűjteményekig, az utóbbiaké a görög-római korig, illetve a kopt időszakig is kiterjed. (Grapow 1955: 3)

2. A források

2.1 Az ún. orvosi papiruszok

A fáraónikus egyiptomi orvoslással 13 db orvosi jellegű papirusz foglalkozik. (Westendorf 1992: 2-9) A papiruszok jelentős különbséget mutatnak tartalmuk, hosszúságuk, koruk és fennmaradásuk minősége szerint. Közös jellemzőjüknek tekintik, hogy ezekben a papiruszokban csupán csekély mértékű a varázslásra, a mágikus tevékenységre utaló elem. A szövegek a Kr.e. 1900-1100 közötti időszakból származnak. A fáraónikus időszak forrásainál jóval tekintélyesebb mennyiségű későkori és kopt forrás felhasználhatósága jelentősen megosztotta az egyiptomi orvosi és mágikus szövegek kutatóit. Erről a tanulmány utolsó fejezetében lesz szó.

Az egyiptomi orvoslás fentebb említett jeles kutatója, Grapow formailag az orvosi szövegek két csoportját különbözteti meg: a gyűjteményes szövegeket és az egyedi eseteket leíró szövegeket. (Grapow 1955: 2) A szövegeket tartalmi jellemzők alapján három csoportba osztja: diagnosztikai szövegek, receptek és varázsmondások. Grapow úgy vélte, hogy a varázsmondások az orvosi irodalomban csupán mellékszerepet játszottak, ezért szerinte a tulajdonképpeni orvosi szövegkorpuszt kisebb részben a diagnosztikai szövegek, nagyobb részt a receptek jelentik. Az egyiptomi orvosi hagyomány az említett két orvosi szövegcsoporthoz felül három, jól megszerkesztett orvosi „szakkönyvet” tartott számon: a szívről és a véredényekről szóló, valamint a ricinus növény felhasználásáról szóló könyveket és a születési prognózisok gyűjteményét. Ezekhez járultak még bizonyos gyógykészítmények elkészítésének alkalomszerű leírásai. (Grapow 1955:7-8)

Az egyiptomi orvosi gyakorlat másik kiemelkedő kutatója, Westendorf szerint a Grapow által felsorolt orvosi szövegeken túl az egyiptomi orvosi szövegkorpusz szerves részét képezték azok a varázsszövegek, illetve ráolvasások is, amelyek gyógyítási célokat szolgáltak. A

gyógyító tartalmú varázsszövegek azonban, bár számban felülmúlják az előző szövegeket, kevesebb orvosi tartalommal rendelkeznek. (Helck – Westendorf 1972-1996: 1155)

Westendorf forma szerint az orvosi szövegek kétféle típusát különbözteti meg: az ún. oktatószövegeket (Lehrtexten) és a recepteket. Az előbbiek átfogóbbak, részletesebbek, tartalmazzák a címet, a vizsgálat leírását, a diagnózist, a beteg kilátásait, a terápiát, esetleg glosszákat is. Az utóbbiak rövidebbek, praktikusabbak, rövidebb összefoglalást tartalmaznak a betegségről, a tünetekről és a kezelésről. (Westendorf 1992: 14) A szövegek tartalma alapján a következő szövegtípusokat különítjük el:

- szakkönyvek,
- gyűjteményes kéziratok, esetleg oktatószövegek,
- egyedi receptek,
- traktátusok,
- értekezések,
- születési-előrejelzések,
- ún. házi praktikák.

A kutatók általában a szakkönyvek közé sorolják a Smith papiruszt, a Kahun papiruszt, a Ramessum V papiruszt és a Beatty VI papiruszt, valamint egy, a kígyó- és egyéb harapásokról szóló kései kézikönyvet. Gyűjteményes kéziratnak, illetve oktatószövegnek tekintik az Ebers papiruszt. Az anatómiáról és a fiziológiáról szóló két szöveget a traktátusok, a ricinus orvosi alkalmazhatóságát tárgyaló szöveget pedig az értekezések csoportjába sorolják.

Megjegyzendő, hogy a források szórt jellegéből fakadóan gondot jelent a szövegek típus szerinti szétválasztása, ezért a leggyakrabban tartalom szerint osztályozzák a szövegeket. Az egyiptológia máig adós az orvoslással foglalkozó szövegek szisztematikus rendszerének rekonstrukciójával.

2.2. A mágikus szövegek

A mágikus gyógyító rítusokat, varázsmondásokat nagy számban tartalmazó orvosi szövegek a kései újbirodalom korából, illetve a Ptolemaiosz korból, valamint a kopt időszakból kerültek elő. Az egyiptomi orvoslás kutatásának tudományos metodikájából fakadóan azonban az egyiptomi orvoslást bemutató összefoglaló munkák egyáltalán nem, illetve kevés figyelmet szenteltek a mágikus tartalmú gyógyító szövegeknek. Annál is inkább, mert bár a mágikus tartalmú szövegek döntő többsége későkori, a kutatóknak csupán kisebb hányada foglalkozik ezzel a korszakkal.

Az orvosláshoz kapcsolódó varázsmondások kapcsán Grapow kifejtette, hogy a későkori orvosi szövegekben nagy bőségben megjelenő ráolvasások okán azt kellene gondolnunk, hogy a racionális és empirikus egyiptomi orvoslás a varázslás szintjére süllyedt, illetve általánosságban megállapítható, hogy minél fiatalabb egy orvosi szöveg annál több ráolvasást tartalmaz. (Grapow 1955: 11) Grapow azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a ráolvasások az orvosi szöveghagyomány szerves részét képezték, hiszen azok mind a gyűjteményes, mind az egyedi orvoslással foglalkozó forrásokban előfordulnak, illetve valószínűsíthetően minden orvosi tevékenységet ráolvasások recitációja kísérte. (Grapow 1955: 23) Az egyiptomi orvoslás általa a hagyományozódás fő-, illetve mellékáramlatára bontott szövegeit vizsgálva Grapow formai alapon csoportosította az orvosi szövegek

varázsmondásait. A csoportosítás alapját a ráolvasásoknak a szöveg egészében elfoglalt helye képezte, és ez alapján igyekezett tisztázni a ráolvasások gyógyítás során játszott szerepét. Grapow megállapította, hogy bizonyos szövegekben a ráolvasás a magában is teljes egészet alkotó recepthez van csatolva (általában a recept végén). Az ilyen jellegű forrásokban tehát a ráolvasás önálló szövegi egységet alkotott a recept mellett. Más szövegekben a ráolvasást beszúrták a recept sorai közé, így a recept és a ráolvasás együttesen alkotnak egy szövegi egységet. A harmadik esetben magával a ráolvasással indult a szöveg, és azt követte a recept. A negyedik csoport esetében csak a ráolvasás szövege szerepel, és kezelési szöveg egyáltalán nem jelenik meg. Grapow önálló csoportnak tekintette azt az esetet is, amikor a varázsmondás bizonyos orvosi tevékenységek kísérő ráolvasásként szerepel, a leggyakrabban a gyógyszerek elkészítésekor és a kezelés során recitálták. (Grapow 1955: 13-20) Az Ebers papirusz esetében 3 varázsmondással kezdődik a papirusz, amelyek valószínűleg a szöveg minden receptjére vonatkoznak. A Hearst papiruszban a gyógyszerek elkészítéséhez használt folyadékokra (olaj, méz és sör), illetve az ennek során alkalmazott edényekre recitált varázsmondások találhatók. Mindkét papirusz esetében a gyógyítási rítus egésze mágikusnak tekinthető. (Deines - Grapow – Westendorf 1958: 308-311; Grapow 1958: 530-537; Borghouts 1978: 44-49) Formailag tehát a főáramlatához tartozó szövegekben bizonyos betegségekhez kapcsolódó egyedi ráolvasások és az orvosi tevékenységet kísérő ráolvasások különböztethetők meg. Az orvoslás mellék hagyományának varázsmondásai vagy egy recepthez, vagy egy amulettel kapcsolódnak, ritkábban önálló szövegek. (Grapow 1955: 20-23)

A mágikus szövegek egyik legkiválóbb kutatója, Altenmüller szerint az ellenséges erőkkel - amelyek a betegségeket is okozták - szembeni leghatékonyabb fegyvernek az egyiptomiak a mágiát tekintették. A mágikus bajelhárító rítus azonban csak az egyik eleme a komplett bajelhárító eljárásnak, hiszen a betegségeket okozó gonosz démonokkal és istenségekkel szembeni védekezés rítusának két elemét tudjuk azonosítani: az amuletteket és a varázsmondásokat. (Helck – Westendorf 1972-1996: 759) A kettő azonban sokszor együtt jelenik meg.¹¹ Az amulettek sokféle anyagból és célból készülhettek. A legegyszerűbb egy mágikus csomókkal ellátott textildarab, amelybe gyógyító-mágikus hatású anyagokat is csavarhattak, illetve varázsszövegekkel láthatták el őket. (Wolters 1915: 1-22; Scheftelowitz 1912; Day 1967; Edwards 1968) Jellegzetesen mágikus gyógyító rítus kapcsolódik az ún. Hórusz sztélékhez és a gyógyító szobrokhoz. Mindkettő bajelhárító és gyógyító jellegű. Az első ismert gyógyító szobor III. Ramszeszé, ezt követően azonban csak az i.e. IV. századból ismerünk hasonlót. (Kákósy 1997: 64) A személyes jellegű amulettek egyedi típusát képviselik az ún. istendekrétumok, amelyek az újbírodalom végén jelennek meg. A szövegekben felsorolt betegségek katalógusa párhuzamot mutat az orvosi szövegek némelyikével. (Helck – Westendorf 1972-1996: 760) A Ptolemaiosz korban egyes tisztviselők szabályos szerződést kötöttek egy-egy istenséggel. A szerződés szerint az istenség garantálta a tisztviselő fizikai sértetlenségét, a tisztviselő pedig rendszeres áldozati ajándékokat juttatott az istenség számára. ((Helck – Westendorf 1972-1996: 761; Thompson 1941)

¹¹ *Edwin-Smith pap.* 473-476.

Irodalom

Általános művek

GOLTZ, D.: *Studien zur altorientalischen und griechischen Heilkunde: Therapie – Arzneibereitung – Rezeptstruktur*, Wiesbaden, Sudhoffs Archiv, 1974 (Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte 16).

KOLLESCH, J. – NICKEL, D.: *Antike Heilkunst. Ausgewählte Texte aus dem medizinischen Schrifttum der Griechen und Römer*, Leipzig, Verlag Philipp Reclam, 1981.

PORTER, R.: *Die Kunst des Heilens. Eine medizinische Geschichte des Menschenheit von der Antike bis heute*, Berlin, Spektrum Akademie Verlag 2000.

SIGERIST, H.: *A History of Medicine*, New York, Oxford University Press, 1951.

A biblikus orvoslásra vonatkozóan

BROWN, M., L.: *Israel's divine healer*, Studies in Old Testament Biblical Theology, Grand Rapids, Mich. Zondervan, 1995.

CLEMENTS, R. E.: *The world of ancient Israel: sociological, anthropological and political perspectives. Essays by members of the Society for Old Testament Study*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

COOPER, J., W.: *Body, Soul, and Life everlasting: biblical anthropology and the monism-dualism debate*, Grand Rapids, Mich. Eerdmans, 2000.

CORCORAN, K.: *Soul, body & survival: essays on the metaphysics of human persons*, Ithaca, Cornell Univ. Press 2001.

HILL, E.: *Being human: a biblical perspective*, London, G. Chapman, 1984.

GAMER-WALLERT, I.: *Fische und Fischkulte im Alten Agypten*, ÄA 21, Wiesbaden, Otto Harrasowitz 1970.

HARTENSTEIN, F. – HERMANN, S. - JANOWSKI, B. – NOTH, M.: *Psalmen 1-*. BKAT Bd. 15, Teilbd., 1, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 2007.

JANOWSKI, B.: *Konfliktgespräche mit Gott: eine Anthropologie der Psalmen*, Neukirchen, Neukirchener Verlag, 2003.

- JUDAEUS, L. A.: *A legrégebb héber nyelvű orvostudományi író*, Budapest, 1916;
- KNIBB, M.: Life and Death in the Old Testament. In: CLEMENTS, R., E.: *The World of Ancient Israel: Sociological, Anthropological and Political Perspectives. Essays by members of the Society for Old Testament Study*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 395-415.
- KOTTEK, S: *Medicine and Hygiene in the Works of Flavius Josephus*, Leiden, Brill, 1994.
- NAVEH, J. – SHAKED, S.: *Amulets and Magic Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem, Leiden, Magnes Press, Brill 1985;
- NAVEH, J. – SHAKED, S.: *Magic Spells and Formulae: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem, Magnes Press, Hebrew University, 1993.
- NÉMETH, GY.: *Jewish Elements in the Greek Magic in Pannonia*, Journal of Ancient Judaism 1 (2010) 181-188.
- MORELAND, P., J. – RAE, S., B.: *Body & Soul: human nature & the crisis in ethics*, Downers Grove, InterVarsity Press, 2000;
- MUNTNER, S.: *Asaph ha-Rofe*, Enc. Jud. 3, 1972, 673-676.
- NEWMYER, S.: *Asaph the Jew and Greco-Roman Pharmaceutics = The Healing Past. Pharmaceutics in the Biblical and Rabbinic World*, eds. I. JACOB, W. JACOB, Leiden, 1993, 107-120.
- PREUSS J, - ROSNER, F.: *Biblical and Talmudic Medicine*, Northvale, N.J., J. Aronson, 1994.
- ROSNER, F.: *Medicine in the Bible and the Talmud*, New York, KTAV Publishing House, 1995.
- ROSNER, F.: *Encyclopedia of Medicine in the Bible and in the Talmud*, Northvale, N.J., Aronson, 2000.
- SCHROER, S. – STAUBLI, Th. – MALONEY, L., M.: *Body symbolism in the Bible*, Collegeville, Minn. Liturgical Press, 2001. Németül: *Die Körpersymbolik der Bibel*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2005.
- von SODEN, W.: *Fischgalle als Heilmittel für die Augen*, AfO 21 (1966) 81-82 = *Bibel und Alter Orient: Altorientalische Beiträge zum Alten Testament von Wolfram von Soden*, ed. H.P. Müller, Berlin, De Gruyter 1985 (BZAW 162).
- TAYLOR, E.: *Roots, Remedies and Properties of Stones: The Essenes, Qumran and DS Pharmacology*, LX.2 (2009), 226-244.

van der TOORN, K.: *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia*, Assen and Maastricht, Van Gorcum, 1985.

de VAUX, R. *Ancient Israel: Its Life and Institutions*, Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans, 1997.

VENETIANER, L.: *Asaf Judaeus, der älteste medizinische Schriftsteller in hebräischer Sprache*, Budapest, 1915-17.

VERHEY, A.: *Reading the Bible in the strange world of medicine*, Grand Rapids, Mich. Eerdmans, 2003.

WEISSENRIEDER, A.: *Images of illness in the Gospel of Luke: insights of ancient medical texts*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2003, (WUNT Reihe 2).

WOLFF H., W.: *Anthropologie des Alten Testaments*, München, C. Kaiser, 1973. Magyarul: *Az Ószövetség antropológiája*, Pápa: Pápai Református Teológiai Akadémia, 2001.

ZENGER, E.: *Ein Gott der Rache? Feindpsalmen verstehen*, Freiburg im Breisgau, Herder 1994, Freiburg, Herder 2003.

A mezopotámiai orvoslásra vonatkozóan

ADAMSON, P., B.: *Some Anatomical Patological Terms in Akkadian*, RA 84, 1990, 27–32.

ADAMSON, P., B.: *An Assessment of Some Akkadian Medical Terms*, RA 87, 1993, 153–159.

BÁCSKAY, A.: *Mezopotámiai orvoslás*, Ókor II/2–3, 2003, 19–25.

BÁCSKAY, A.: *Illness or symptom? Some remarks on the terminology of Mesopotamian medical texts*, Acta Antiqua XLVII, 2007, 17–23.

BÁCSKAY, A.: *Láz az ókori Mezopotámiában*, publikálatlan Ph.D disszertáció, 2008.

EBELING, E.: *Kelischrifftexte aus Assur religiösen Inhalts*. (KAR) I–II. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1919.

EBELING, E.: *Keilschrifftexte medizinischen Inhalts*. (KMI) I–II. Berlin, Akademie Verlag, 1922–1923.

EBELING, E.: *Literarische Keilschrifftexte aus Assur*. (LKA) Berlin, Akademie Verlag, 1953.

- FALKENSTEIN, A.: *Literarische Keilschrifttexte aus Uruk*. (LUK) Berlin, Vorderasiatische Abteilung der Staatlichen Museen, 1931
- FINCKE, J., C.: *Augenleiden nach keilschriftlichen Quellen*. Würzburger medizinhistorische Forschungen, 70., Würzburg, Königshausen & Neumann, 2000.
- GELLER, M.: *Renal and Rectal Disease Texts. Die babylonisch-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen*, BAM 7., Berlin -- New York, Walter de Gruyter, 2005.
- GELLER, M.: The survival of Babylonian Wissenschaft in later tradition. In SANNA, A. – WHITING, R., M.: *The Heirs of Assyria. Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage*. (Melammu Symposia 1.) Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2000.
- GELLER, M.: Akkadian medicine in the Babylonian Talmud. In SHERBOOK, D., C.: *A Traditional Quest: Essays in Honour of Louis Jacobs Sheffield*. Sheffield, England: Journal for the Study of the Old Testament Press, 1991: 102–112.
- GURNEY, O., R. – FINKELSTEIN, J.: *The Sultantepe Tablets I*. (STT I.) London, The British Institute of Archaeology at Ankara, 1957
- GURNEY, O., R. – HULIN, P.: *The Sultantepe Tablets. II*. (STT I.) London, The British Institute of Archaeology at Ankara, 1964.
- HAUSSPERGER, M.: *Einige medizinische Anmerkungen zum Text BAM 393*, CPOA 3, 1996, 129–132.
- HEESSEL, N.: *Babylonisch-assyrische Diagnostik*, AOAT 43, Münster 2000
- HOROWITZ, W.: *Two Abnu šikinšu Fragments and Related Matters*, ZA 82, 1992 112–122.
- HUNGER, H.: *Spätbabylonische Texte aus Uruk I*. (SpTU I.) Berlin, Gebr. Mann, 1976.
- von WEIHER, E.: *Spätbabylonische Texte aus Uruk IV*. (SpTU IV.) Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1993.
- JASTROW, M.: *The Medicine of Babylonians and Assyrians*, Transactions of the College of Physicians of Philadelphia, 1913.
- KINNIER-WILSON, S., A.: Organic Diseases of Ancient Mesopotamia. In BROTHWELL, D. - SANDISON, A., T.: *Diseases in Antiquity*, Springfield, III., 1967, 191-208
- KINNIER-WILSON, S., A.: Mental Diseases of Ancient Mesopotamia In BROTHWELL, D. - SANDISON, A., T.: *Diseases in Antiquity*, Springfield, III., 1967, 723-733.
- KINNIER-WILSON, S., A.: *Two medical texts from Nimrud*. Iraq 18, 1956, 130-146.

KÖCHER, F.: *Die babylonische-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen*. (BAM) I–VI. Berlin, De Gruyter, 1963–1980.

OPPENHEIM, A., L.: *Mesopotamian Medicine*, Bulletin of the History of Medicine, 1962, 107–108

SCURLOCK, J. Ann: *Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia*. Ancient Magic and Divination, 3., Leiden – Boston, Brill – Styx, 2006.

STOL, M.: *Epilepsy in Babylonia*, Styx. Cuneiform Monographs II., Groningen, 1993.

THOMPSON, R. C.: *Assyrian Medical Texts*. (AMT) London, Oxford University Press, 1923.

VELTRI, G.: *Magie und Halakha. Ansätze zu einem empirischen Wissenschaftsbegriff im spätantiken und frühmittelalterlichen Judentum*. Tübingen, Mohr, 1997, 91–220.

Az egyiptomi orvoslásra vonatkozóan

BORGHOUTS, J. F.: *Ancient Egyptian Magical Text*, Leiden, Brill 1978,

DAY, L.: *Quipus and Witches Knots*, Lawrence, Kansas, 1967, 41-79.

von Deines, H. – Grapow, H. – Westendorf, W.: *Grundriss der Medizin der alten Ägypter VI*. Akademie Verlag, Berlin, 1958

EDWARD, I.E.S.: *Kenhikhopshef's Prophylactic Charm*, Journal of Egyptian Archaeology 54 1968, 155-160

GRAPOW, H.: *Grundriss der Medizin der alten Ägypter II*, Akademie Verlag, Berlin, 1953.

GRAPOW, H.: *Grundriss der Medizin der alten Ägypter V*, Akademie Verlag, Berlin, 1958

HELCK, W. -WESTENDORF, W.: *Lexikon der Ägyptologie*, 1957-1992

KÁKOSY, L.: *A Statue of a Healing Goddess*, RRE 1, 1997.

NUNN, J. F.: *Ancient Egyptian Medicine*. Norman, University of Oklahoma Press, 1996.

THOMPSON, H.: *Two Demotic Self-Dedications*, JEA 26 (1941) 68-78.

SCHEFELOWITZ, G.: *Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker*, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, 12/2, Giessen, 1912.

WEEKS, K. R.: *Surgery, and Public Health in Ancient Egypt*. In: SASSON, J.: *Civilizations of the Ancient Near East*. III. New York–London: Charles Scribner's Sons–Macmillan Library, 1995.

WOLTERS, P.: *Faden und Knoten als Amulett*, Beiheft gewidmet Hermann Usener zum siebzigsten Geburtstage, Archiv für Religionswissenschaft 8., eipzig, 1905,

WESTENDORF, W.: *Erwachen der Heilkunst. Die Medizin im Alten Agypten*. Zurich, Artemis & W., 1992
